

Wprowadzenie

1. Krzywda wyrządzona drugiemu człowiekowi powinna zostać naprawiona – to najbardziej rozpowszechniona i oczywista zasada moralna ludzkości¹. Jej kompensata może odbywać się różnymi sposobami. Już w przepisach pierwszych zapisanych kodeksów zostało przyjęte, że wynagrodzenie krzywdy następuje poprzez zapłatę materialnego świadczenia jako środka podstawowego i zapewniającego najszerszą ochronę naruszonych interesów.

Równocześnie występuje specyficzne zagadnienie: przedmiot ochrony jest niemajątkowy, zaś środek ochrony w postaci zadośćuczynienia jest majątkowy, wyrażalny w pieniądzu. Zachodzi więc różnica w kryteriach oceny, powodująca dalej idące konsekwencje: brak możliwości ustalenia wzajemnych relacji pomiędzy naruszonym dobrem, w praktyce przede wszystkim dobrem osobistym², i wywołaną tym naruszeniem szkodą niemajątkową a ujętym w pieniądzu zadośćuczynieniem, mającym wyrównać poniesiony uszczerbek. To powoduje, że środek ochrony majątkowej dóbr osobistych w postaci sumy pieniężnej przyznawanej tytułem zadośćuczynienia pieniężnego nigdy nie będzie w pełni adekwatny do wyrządzonej szkody niemajątkowej oraz nigdy w sposób pełny i całkowity nie wyrówna poszkodowanemu negatywnych przeżyć związanych z naruszeniem. Dlatego też funkcja kompensacyjna spełniana przez zadośćuczynienie pieniężne powinna być rozumiana odmiennie od kompensacji właściwej roszczeniom odszkodowawczym, które wyrównują w całości powstałą szkodę majątkową.

¹ R. Piłat, *O naprawianiu krzywd*, <http://staszic.adminpan.waw.pl/~rpilat/publikacje.htm> (z dnia 1 października 2006 r.).

² W praktyce najczęściej instytucja zadośćuczynienia pieniężnego będzie dotyczyła wynagrodzenia krzywdy wyrządzonej z tytułu naruszenia dóbr osobistych.

Nasuwa się pytanie, dlaczego ustawodawca wprowadził do systemu prawnego instytucję mającą wynagrodzić poszkodowanemu doznaną szkodę niemajątkową, która to instytucja w praktyce nie może należycie wypełniać przypisanych jej funkcji, polegających przede wszystkim na majątkowej kompensacji wyrządzonej krzywdy? Szukając odpowiedzi, należy zauważyć, że żadne środki prawne, zarówno o charakterze majątkowym, jak i niemajątkowym, nie są w stanie całkowicie zatrzeć w świadomości poszkodowanego negatywnych przeżyć, doznanych cierpień psychicznych i fizycznych. Instrumenty prawne nie mogą sprawić, że osoba skrzywdzona zapomni o wyrządzonej jej krzywdzie. Do tego potrzebne jest działanie samego poszkodowanego, który przebaczy sprawcy powstałego uszczerbku. Odpowiednia suma pieniężna ustalona przez sąd przyznawana tytułem zadośćuczynienia ma dostarczyć pozytywnych emocji i doświadczeń, które spowodują, że negatywne doznania poszkodowanego ulegną zmniejszeniu. Przyjęcie i akceptacja konsumpcyjnego modelu życia oraz uniwersalność zastosowania pieniądza we współczesnym świecie sprawiają, że zadośćuczynienie jako środek majątkowej ochrony dóbr osobistych, a także krzywdy, o której mowa w art. 446 § 4 k.c., może być najbardziej efektywnym instrumentem ochrony wartości niemajątkowych. Z jednej strony nie może w sposób idealny zrekompensować doznanych krzywd i negatywnych przeżyć, zaś z drugiej – za pomocą środków pieniężnych można dostarczyć pozytywnych przeżyć, również nieznajdujących odzwierciedlenia w wartościach materialnych.

Znakomity filozof L. Petrażycki zastanawiał się nad sensem, celem oraz znaczeniem odszkodowania. Doszedł do wniosku, że jest ono ważne z punktu widzenia pedagogiki prawnej, „kształtowania i uszlachetniania charakteru jednostki i zbiorowości oraz zasad postępowania”. Jego istnienie działa prewencyjnie – powstrzymuje od wyrządzenia szkody, „kieruje postępowanie ludzkie ku dobru, zapobiegając złu”, a także wzmacnia i rozwija poczucie odpowiedzialności za postępowanie własne, uwzględnia konieczność poszanowania interesów drugiej osoby, „staje się czynnikiem postępu i zbliżenia się do ideału. To oddziaływanie etyczne stanowi dobro samo w sobie”³. Podsumowując, autor stwierdza, że: „sens i znaczenie tej instytucji polega (...) na psychicznym oddziaływaniu na społeczeństwo, kierowaniu postępowania obywateli ku dobru ogólnemu i udoskonalaniu charakteru jednostek i społeczeństwa”⁴. Jego przemyślenia można odnieść do zadośćuczynienia pieniężnego jako rodzaju odszkodowania.

³ L. Petrażycki, *O nauce, prawie i moralności. Pisma wybrane*, Warszawa 1985, s. 363–364.

⁴ Tamże, s. 366.

Obecność instytucji zadośćuczynienia w kodeksie cywilnym nie powinna budzić żadnych wątpliwości, instrument ten działa bowiem kompensacyjnie (w tym dostarczając satysfakcji), represyjnie i prewencyjnie.

2. Zadośćuczynienie pieniężne z tytułu szkody niemajątkowej w kodeksie cywilnym do czasu wprowadzenia art. 446 § 4⁵ było ściśle związane z naruszeniem dóbr osobistych. Wydaje się, że w praktyce najczęściej instytucja ta nadal będzie dotyczyła wynagrodzenia krzywdy wyrządzonej z tytułu naruszenia tych wartości.

Waga problemu majątkowego wynagradzania szkód niemajątkowych doznanych w wyniku naruszenia dóbr osobistych oraz to, że często środki niemajątkowe wskazane w art. 24 k.c. nie spełniają względem osoby poszkodowanej funkcji kompensacyjnej i satysfakcyjnej, powoduje, że zadośćuczynienie staje się podstawowym środkiem ich ochrony. Wyraźnie rysuje się ewolucja ochrony dóbr osobistych w ustawodawstwie i większe otwarcie się sądów orzekających w kwestii przyznawanych sum pieniężnych tytułem zadośćuczynienia.

Należy zaznaczyć, iż mimo że tematyka zadośćuczynienia pieniężnego za szkodę niemajątkową jest obecna w licznych wypowiedziach doktryny, to ukazujące się prace skupiają się przede wszystkim na wykładni obowiązujących przepisów i sposobach rozwiązywania problemów wynikających z niedociągnięć legislacyjnych. Brak opracowania monograficznego, które poruszałoby to zagadnienie od strony funkcjonalnej oraz przemian, jakie dokonują się w obrębie tej instytucji, oraz wpływu na nią ustroju społeczno-gospodarczego. Również problematyka zadośćuczynienia pieniężnego przyznawanego z tytułu śmierci osoby najbliższej nie była szeroko podejmowana w literaturze z racji upływu krótkiego czasu od wprowadzenia do kodeksu cywilnego art. 446 § 4.

Celem pracy jest analiza zmian dokonanych w przepisach kodeksu cywilnego, w których jest przewidziane roszczenie o zadośćuczynienie, oraz funkcji spełnianych przez tę instytucję z uwzględnieniem zachodzących przeobrażeń ustrojowych państwa, z równoczesnym wskazaniem dalszych możliwych kierunków jej rozwoju.

Rozważania zawarte w pracy dotyczą głównie zadośćuczynienia pieniężnego przyznawanego z tytułu naruszenia dóbr osobistych. Stanowią próbę wykazania prawdziwości tezy, że zadośćuczynienie z mieszanego

⁵ Ustawą z dnia 30 maja 2008 r. o zmianie ustawy – Kodeks cywilny oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. Nr 116, poz. 731.

środka ochrony dóbr osobistych, łączącego w sobie specyficzne elementy zarówno instrumentów niemajątkowych, wskazanych w art. 24 k.c., jak i formy majątkowej, zaczyna coraz bardziej przesuwać się w kierunku instytucji majątkowej ochrony dóbr osobistych. Zadośćuczynienie pieniężne staje się najbardziej efektywnym środkiem ochrony dóbr osobistych. Zachodzące zmiany w regulacji obejmującej zadośćuczynienie zmierzają w kierunku szerszej ochrony majątkowej doznanej krzywdy, zaś kierunek ewolucji świadczy o rosnącej „wartości” dóbr osobistych.

Ochrona dóbr osobistych, wybierane przez poszkodowanych instrumenty prawne zależą od uwarunkowań społecznych. Dokonana na potrzeby rozprawy analiza spraw o ochronę dóbr osobistych z właściwości Sądu Apelacyjnego w Białymstoku (mimo że ma charakter tylko ilustracyjny) wskazuje, iż poszkodowani z większych ośrodków chętniej dochodzą ochrony naruszonych praw osobistych niż osoby zamieszkałe w mniejszych miejscowościach. Niewątpliwie znaczenie mają także zajmowane stanowiska, pełnione funkcje publiczne, poziom wykształcenia. Z przekazów medialnych wynika, że osoby powszechnie znane preferują instrumenty wskazane w art. 24 k.c. lub środek o charakterze mieszanym, jakim jest roszczenie o zasądzenie odpowiedniej sumy pieniężnej na wybrany cel społeczny (art. 448 k.c.).

3. Podjętą problematykę pod względem merytorycznym można podzielić na trzy części. Pierwsza, obejmująca rozdziały 1 i 2, przedstawia zagadnienia historyczne i prawnoporównawcze. Druga, składająca się z rozdziałów 3, 4 i 5, to analiza instytucji zadośćuczynienia pieniężnego od strony przedmiotu ochrony, przesłanek odpowiedzialności oraz czynników wpływających na wysokość odpowiedniej sumy pieniężnej przyznawanej tytułem zadośćuczynienia. Trzecia część, stanowiąca równocześnie zakończenie i podsumowanie pracy, przedstawia dalsze możliwe kierunki rozwoju omawianej instytucji.

W rozdziale 1 poruszone zostało zagadnienie kształtowania się instytucji zadośćuczynienia pieniężnego w rozwoju historycznym. Wywodzi się ono z krwawej zemsty i pierwotnie pełniło funkcje represyjne. Następnym etapem był proces przekształcania się zadośćuczynienia pieniężnego w instytucję o charakterze kompensacyjnym. W wielkich kodyfikacjach pochodzących z XIX w. jawi się już jako środek mający wyrównać poszkodowanemu doznaną szkodę niemajątkową.

Analizie poddane zostały najważniejsze regulacje obowiązujące w państwach zaborczych; zdeterminowały one kształt instytucji zadośćuczynie-

nia w kodeksie zobowiązań. Zaprezentować należało również prace nad kodeksem zobowiązań, jak też przyjęte w nim rozwiązania dotyczące majątkowego wynagrodzenia krzywdy. Uwagę zwraca przede wszystkim szerszy zakres podstaw przyznania zadośćuczynienia w prawie okresu międzywojennego niż w pierwotnym tekście kodeksu cywilnego.

W latach powojennych, jeszcze podczas obowiązywania kodeksu zobowiązań zadośćuczynienie było przedmiotem krytyki. Instytucję tę uznawano za niezgodną z „moralnością socjalistyczną” i nieprzydatną w nowych warunkach ustrojowych. Negatywne stanowisko orzecznictwa oraz niektórych przedstawicieli doktryny odcisnęło piętno na przyjętych w kodeksie cywilnym uregulowaniach, a także na późniejszej praktyce stosowania prawa i wysokościach sum pieniężnych przyznawanych tytułem zadośćuczynienia. Można postawić tezę, że ze względu na wysokość przyznawanych sum pieniężnych zadośćuczynienie stało się mieszanym środkiem ochrony dóbr osobistych, a wykształcona w orzecznictwie tendencja utrzymywała się przez bardzo długi okres.

Zadośćuczynienie wykazuje też wyraźne związki z charakterem ustroju państwa.

4. Przedmiot rozważań zawarty w rozdziale 2 dotyczy analizy przepisów prawnych i stanowiska orzecznictwa w kwestii zadośćuczynienia w porządkach prawnych państw europejskich. Wybrane państwa stanowią przykład odmiennego podejścia do majątkowego wynagradzania szkody niemajątkowej. Austria należy do kręgu ustawodawstw germańskich, które dopuszczają przyznawanie zadośćuczynienia w bardzo ograniczonym zakresie. Z kolei prawo francuskie reprezentuje liberalne podejście w kwestii majątkowej rekompensaty za wyrządzoną krzywdę. Instytucja zadośćuczynienia nie jest w tym systemie powiązana z naruszeniem dóbr osobistych. Doznana szkoda niemajątkowa jest wynagradzana zarówno przy odpowiedzialności deliktowej, jak i kontraktowej. Interesujące jest stanowisko orzecznictwa w przypadku zadośćuczynienia przyznawanego osobom najbliższym bezpośrednio poszkodowanego. Przyjęte w prawie francuskim rozwiązania mogą stanowić punkt wyjścia w dyskusji o potrzebie i sposobie rozszerzenia podstaw przyznania zadośćuczynienia na gruncie prawa polskiego.

Analiza systemu angielskiego jest ciekawa ze względu na istniejące różnice w stosunku do prawa kontynentalnego. Uwagę zwracają przede wszystkim specyficzne rodzaje zadośćuczynienia funkcjonujące w systemie *common law*, które nie występują w porządkach prawnych państw europejskich.

5. Rozdział 3 rozpoczyna analiza podstaw aksjologicznych ochrony dóbr osobistych. Wywodzą się one nie tylko z prawa stanowionego. Także normy o charakterze religijnym i etycznym zakazują działań naruszających podstawowe prawa przysługujące jednostce ludzkiej. Uwzględnienie tych zagadnień jest uzasadnione ze względu na proces wykładni norm prawnych, który nie może być oderwany od podstawowych zasad moralnych i genezy powstania chronionych wartości, ponieważ zgodnie z rzymską paremią *ius est ars boni et aequi*.

Dobra osobiste znajdują się pod ochroną zarówno prawa prywatnego, jak i publicznego. Z racji możliwego równoczesnego ich zakwalifikowania do praw człowieka także konwencje międzynarodowe zapewniają ochronę w płaszczyźnie wertykalnej, w stosunkach państwo – obywatel.

W rozdziale tym zostało wyjaśnione pojęcie dóbr osobistych oraz ich konstrukcji prawnej. Problematyka ta pozostaje sporna w doktrynie, równocześnie zaś zagadnienie jednolitości czy wielości praw podmiotowych osobistych wzbudza nikłe zainteresowanie w judykaturze, a zatem rozważania mają charakter teoretyczny. Do czasu wejścia w życie art. 446 § 4 k.c. na gruncie kodeksu cywilnego doznana przez poszkodowanego szkoda niemajątkowa podlegała wynagrodzeniu tylko wtedy, gdy powstała w wyniku naruszenia dóbr osobistych.

W dalszej kolejności należało wyjaśnić, czym jest zadośćuczynienie, jak jest ono rozumiane w literaturze i w orzecznictwie, czemu służy ta instytucja oraz jaki jest jej cel i funkcje. Stanowi to niezbędną podstawę dalszych rozważań.

Aby ukazać, że zadośćuczynienie stanowi najbardziej efektywny instrument ochrony dóbr osobistych, konieczne jest dokonanie krótkiego porównania przysługujących poszkodowanemu środków ochrony w razie naruszenia tych dóbr. W tym kontekście powinno się także poruszyć kwestię charakteru prawnego roszczenia o zasądzenie odpowiedniej sumy pieniężnej na cel społeczny. Wydaje się, że uznawanie tego środka ochrony za ściśle majątkowy instrument ochrony dóbr osobistych może wywoływać wątpliwości.

Na problematykę podjętą w rozdziale 3 składa się także zagadnienie kumulacji roszczeń przysługujących poszkodowanemu na podstawie art. 445 i 448 k.c.

Rozważania zawarte w pracy dotyczą głównie ochrony osób fizycznych. Kwestia przyznawania zadośćuczynienia osobom prawnym jest poruszona ubocznie, jedynie w celu wskazania wyłaniających się wątpliwości.

6. Rozdział 4 zawiera analizę przesłanek przyznania zadośćuczynienia pieniężnego wspólnych wszystkim roszczeniom, specyficznych przesłanek wskazanych w treści art. 417² k.c. oraz kontrowersji wokół warunków koniecznych przyznania zadośćuczynienia z art. 446 § 4 k.c. W celu ukazania tendencji w judykaturze omówiono przesłanki najczęściej naruszanych dóbr osobistych. Przedstawione zostało w szczególności twórcze podejście orzecznictwa, które poprzez odpowiednią wykładnię art. 445 k.c. w okresie rygorystycznego ujęcia podstaw prawnych uzasadniających majątkową rekompensatę doznanej krzywdy pozwoliło na szersze niż wynikało to z literalnego brzmienia ustawy określenie przypadków uzasadniających przyznanie zadośćuczynienia. Podjęta została problematyka bezprawności oraz okoliczności wyłączających bezprawność działania sprawcy naruszenia dóbr osobistych. Zachodzący między zdarzeniem wyrządzającym szkodę a doznanymi przez poszkodowanego negatywnymi odczuciami związek przyczynowy musi być w przypadku krzywdy ujmowany wyjątkowo. Rygorystyczne przestrzeganie zasady adekwatności związku przyczynowego może prowadzić do odmowy przyznania zadośćuczynienia, ponieważ ścisłe wykazanie adekwatności następstw jest w wielu wypadkach znacznie utrudnione czy wręcz niemożliwe.

Rozwiązania prawne dotyczące zadośćuczynienia podlegają w prawie polskim ewolucji, czego wyraźnym przykładem są nowelizacje kodeksu cywilnego w tym zakresie i wprowadzenie ustawą z dnia 30 maja 2008 r. art. 446 § 4 k.c., na podstawie którego najbliżsi członkowie rodziny zmarłego mogą żądać przyznania im zadośćuczynienia.

7. Wysokość sumy pieniężnej przyznawanej tytułem zadośćuczynienia stanowi kluczowe, a zarazem wciąż kontrowersyjne zagadnienie. Mimo zachodzących w obrębie instytucji zadośćuczynienia zmian, w judykaturze nadal widoczne są wypowiedzi, zgodnie z którymi przyznawana kwota, stanowiąca rekompensatę za krzywdę wynikającą z naruszenia dóbr osobistych, powinna pozostawać na umiarkowanym poziomie. Można jednak zaobserwować pojawiającą się tendencję wzrostową. Okoliczności wywierające wpływ na wysokość zadośćuczynienia nie mają wyłącznie charakteru prawnego. Rysujące się zmiany w podejściu do instytucji majątkowego wynagradzania krzywdy uzależnione są od zachodzących zmian ustrojowych w państwie. Dostrzeżenie istotności i roli dóbr osobistych niewątpliwie znajduje odzwierciedlenie w wysokości przyznawanych sum pieniężnych.

Decydującym kryterium wpływającym na wysokość odpowiedniej sumy pieniężnej jest rozmiar doznanej szkody niemajątkowej. Należy

uwzględniać wszystkie okoliczności sprawy, które mogą wzmacniać lub osłabiać negatywne odczucia poszkodowanego. Z woli ustawodawcy zostały wprowadzone wyjątki od zasady, że to rozmiar szkody rozstrzyga o wysokości zadośćuczynienia. Są nimi przyczynienie się poszkodowanego do powstania szkody oraz sytuacja majątkowa stron.

Zmiany wysokości przyznawanych sum pieniężnych oraz dokonana w 1996 r. nowelizacja art. 448 k.c.⁶ wpłynęły na funkcję zadośćuczynienia. Obecnie w coraz większym stopniu zaczyna ono pełnić funkcję kompensacyjną i satysfakcyjną. Funkcja represyjna i prewencyjna, podobnie jak w odszkodowaniu, jest funkcją uzupełniającą. Powoduje to dalej idące konsekwencje, a mianowicie zadośćuczynienie pieniężne staje się środkiem majątkowej ochrony dóbr osobistych. Tym samym w prawie polskim można wyróżnić trzy rodzaje środków ochrony dóbr osobistych: niemajątkowe, instrument o charakterze mieszanym (roszczenie o zasądzenie odpowiedniej sumy pieniężnej na cel społeczny) oraz zadośćuczynienie stanowiące środek majątkowy.

Kryteria ustalania wysokości szkody mają charakter dynamiczny, co wpływa na funkcję zadośćuczynienia i okoliczności, które sąd bierze pod uwagę, ustalając wysokość zadośćuczynienia. Wysokość przyznawanych sum w dużym stopniu kształtuje funkcje analizowanego środka, stąd też rozważania dotyczące funkcji mieszczą się w zakresie zagadnień obejmujących charakter czynników wpływających na wysokość zadośćuczynienia pieniężnego (rozdział 5).

Podstawową metodą badawczą wykorzystaną w pracy jest metoda dogmatyczno-prawna, polegająca na analizie obowiązujących przepisów i orzecznictwa sądowego. W celu ukazania zmian zachodzących w obrębie instytucji zadośćuczynienia pieniężnego zastosowanie znajduje również metoda historyczna. Metoda komparatystyczna pozwoli na porównanie przyjętych w prawie polskim rozwiązań z funkcjonującymi w obcych porządkach prawnych. Ułatwi też odpowiedź na pytanie o sens i konieczność ewentualnego rozszerzenia podstaw przyznania zadośćuczynienia pieniężnego.

Monografia jest uzupełnioną i rozszerzoną, z powodu zmian wprowadzonych w kodeksie cywilnym 30 maja 2008 r., wersją rozprawy doktorskiej obronionej w czerwcu 2007 r. na Wydziale Prawa Uniwersytetu w Białymstoku.

⁶ Ustawa z dnia 23 sierpnia 1996 r. o zmianie ustawy – Kodeks cywilny, Dz. U. Nr 114, poz. 542.

Chciałabym bardzo serdecznie podziękować tym wszystkim, którzy pomagali mi w trakcie pracy. Szczególne wyrazy wdzięczności kieruję do Pani Promotor – Profesor Uniwersytetu w Białymstoku dr hab. Teresy Mróz za okazaną wszechstronną w każdym aspekcie pomoc i wsparcie, dziękuję za opiekę naukową, życzliwość, zainspirowanie oraz zachęcenie do podjęcia tak interesującego zagadnienia, jakim okazało się zadośćuczynienie pieniężne za krzywdę.

Dziękuję Recenzentom rozprawy: Panu Profesorowi dr. hab. Krzysztofowi Pietrzykowskiemu oraz Panu Profesorowi Uniwersytetu w Białymstoku dr. hab. Mirosławowi Goettelowi – za cenne uwagi i wskazówki, które starałam się uwzględnić, przygotowując tekst do publikacji.

Wszystkim Członkom Komisji Egzaminacyjnej, w szczególności Panu Profesorowi dr. hab. Leonardowi Etelowi, Dziekanowi Wydziału Prawa Uniwersytetu w Białymstoku dziękuję za życzliwość i niezapomnianą atmosferę podczas obrony rozprawy doktorskiej.

Praca uwzględnia stan prawny obowiązujący na dzień 1 grudnia 2009 r.